

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ANLAMA FEİLLƏRİNİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 5714.01 – “Müqayisəli-tarixi və
müqayisəli-tipoloji dilçilik”

Elm sahəsi: Filologiya elmləri

İddiaçı: **Aytən Üzeyir qızı Əfəndiyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2026

Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Nərmin Əbülfəz qızı Əliyeva

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Fidan Surət qızı Baxşıyeva

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Aygün Xanoğlu qızı İsayeva

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Samirə Xəqani qızı Sultanova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.13 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Fikrət Fətiş oğlu Cahangirov

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Suad Arif qızı Əfəndiyeva

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Valeh Bayram oğlu Nəsimov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dilçilikdə ayrı-ayrı dil sahələri, eləcə də bütövlükdə dilin sahə xarakteri intensiv olaraq tədqiq olunur. Çoxsaylı tədqiqatlar dil sisteminin sahə modelinin məhsuldarlığını göstərir, belə ki, dil çoxsəviyyəli xarakterə malik, periferiya zonalarının bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu sahə sistemi kimi qəbul edilir. Dilin sahə kompozisiyası ənənəvi qrammatika çərçivəsinin imkan vermədiyi məsələlərin həllinə yol açır, dil materialının dərin tədqiqini aşkarlamağa imkan yaradır.

Dilçilikdə hökmran yanaşma funksional yanaşma olduğundan müasir dilçilik V.fon Humboldt, A.A.Potebnya, İ.A.Boduen de Kurtenenin ideyalarına gedən dilin funksional şərhı və inkişafının yeni mərhələsini yaşayır. Funksional aspekt konkret vahid və ya leksik-semantik kateqoriyanın vahidləri üçün deyil, həm də bütövlükdə sahə üçün vacibdir. Sahə probleminin uzun tarixi olmasına baxmayaraq, müasir dövrdə sahə və onun tərəfləri, funksiyalarının optimal şərhı, aşkarlanması yollarının axtarışı davam edir.

Sahə nəzəriyyəsi funksional (sintaqmatik) və paradiqmatik aspektləri hələ də tam həllini tapmamışdır. Semantik sahənin tipologiyası (prosessual, əlamət, predmet) zəif təhlil edilmişdir. Son dövrlər dil vahidlərinin semantik aspektinin təsvirini tədqiq edən işlər artmışdır. Dil sistemi, müxtəlif dil səviyyələrinin təsvirinə həsr olunmuş işlərlə yanaşı, dünyanın konseptual modeli və dil modeli probleminə həsr olunmuş tədqiqatlar da mövcuddur (V.Q.Abramov, Y.S.Stepanov). Bir çox işlərdə leksik-semantik strukturun səciyyəvi xüsusiyyətləri və əsas parametrlərinin təsviri verilir, semantik əlamətlər, müxtəlif tipli semantik sahələr fərqləndirilir.

Azərbaycan dilində feildən çox yazılmışdır, lakin anlama feilləri təfəkkür feillərinin tərkibində yarımqrup təşkil etdiyindən ayrıca tədqiqata cəlb olunmamışdır. Bizim tədqiqata cəlb etdiyimiz anlama sferləri (kommunikativ sfer və dünyanın qeyri-verbal qavrama sferi) elmi ədəbiyyatda birmənalı şəkildə şərh edilmir. Dilçilikdə anlama kommunikativ sferdə (personajların ünsiyyətində və ya bu ünsiyyətin kommunikativ xüsusiyyətlərinin müəllif tərəfindən verilməsi), eləcə də anlama feillərinin köməyi ilə nəzərdən

keçirilir. Sonuncu halda ünsiyyət müəllif və oxucu və ya dinləyici tərəfindən müəyyənləşir.

“Anlama” elmlərində anlama obyektı ünsiyyət daxil olmaqla bütün dünyadır. Qeyri-dilçilik sferlərində anlama problemi ənənəvidir və dilçilikdə anlama mexanizmlərinin ifadə vasitələrinin tədqiqi digər sferlərə nisbətən aparıcı mövqə daşıyır. Anlama feilləri tam olaraq leksik-semantik, semantik-sintaktik, pragmatik səviyyələrdə sistematik təsvir olunmamışdır. Bu problem fəlsəfə, hermenitika, müxtəlif “anlama” fənlərdə dəqiq və dərin diqqət obyektini təşkil etdiyindən dilçilik də bu problemdən yan keçmir.

Seçilmiş mövzunun aktuallığı ingilis və Azərbaycan dillərində anlama feillərinin semantik sahələrinin sistematik təsvirinin olmaması ilə, semantik-komponent sistemi kimi bu feillərinin natamam təsviri ilə əlaqəlidir.

İşlənmə dərəcəsinə gəlincə, Azərbaycan dilçiliyində Q.Bağirov “Azərbaycan dilində feilin leksik-semantik inkişafı” (1966) dissertasiyasında Azərbaycan dilində anlama prosesi ilə bağlı feillərin daxil olduğu feillərin təkamülü və semantik dəyişmələrini təhlil edir.¹ “Azərbaycan dilində feil” (1986) dərsliyinin müəllifi H.Mirzəyev feil sisteminin müxtəlif aspektlərini, o cümlədən anlama ilə bağlı feillərin semantikasını və quruluşunu araşdırıb.² A.Ələkbərov “Müasir Azərbaycan dilində sadə feillərin leksik semantikasi” (1978) dissertasiyasının avtoreferatında sadə feillərin semantik xüsusiyyətlərini tədqiq edir, bura anlama anlayışını ifadə edən feillər də daxildir.³

İngilis dilçiliyində C.Lakof konseptual metaforaları və onların feillərlə, o cümlədən anlama feilləri ilə əlaqəsini öyrənmişdir.⁴ R.Lanqaker “Koqnitiv qrammatikanın əsasları” adlı kitabında “understand” və “realize” kimi feillərin semantik strukturlarının konseptuallaşdırma prosesləri ilə necə əlaqəli olduğunu

¹ Bağirov, Q.K. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı. / Q.K.Bağirov. – Bakı: Maarif, – 1971. – 158 s.

² Mirzəyev, H. Azərbaycan dilində feil / H.Mirzəyev. – Bakı: Maarif, – 1986. – 318 s.

³ Алекперов, А. Лексическая семантика глаголов в современном азербайджанском языке / А. Алекперов. – Баку, – 1983. – 159 с.

⁴ Lakoff, G. Women, fire and dangerous things. What categories reveal about the mind / G.Lakoff. – The university of Chicago Press, – 1987. – 614 p.

araşdırı.⁵ A.Viejbitska “Semantik ibtidailər” adlı əsərində anlayışların, o cümlədən dərkətmənin universal xarakterini və onların linqvistik reallaşmasını təhlil edir.⁶ Ç.Fillmor anlama ilə bağlı çərçivələr, o cümlədən “understand”, “realize” feillərinin istifadəsi və onların kontekstlə əlaqəsini müzakirə edib.⁷ Bu alimlər anlama feillərinin istifadəsinin əsasını təşkil edən semantika və idrak proseslərini dərk etməyimizə mühüm töhfələr vermişlər.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı ingilis və Azərbaycan dillərində ümumi semantik sahə ilə birləşən leksik sistemin vahidləri kimi anlama feilləridir. Tədqiqatın predmeti ingilis və Azərbaycan dillərində anlama feillərinin semantik və struktur xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi anlama feillərinin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin kompleks təsvirini verməkdir. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilir:

- anlamanın müxtəlif elmlərdə yerini müəyyənləşdirmək;
- linqvistik hadisə kimi anlamı tədqiq etmək;
- semantik sahə anlayışını müəyyənləşdirmək;
- leksik-semantik variant terminlərində təriflər əsasında ingilis və Azərbaycan dillərində anlama feillərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərini aşkarlamaq;

- əldə olunan təriflər əsasında ingilis və Azərbaycan dillərində anlama feillərinin nüvə və periferiyasını təyin etməklə iyerarxiyasının yaradılması;

- İngilis dilində *understand*, *realize*, *see* feilləri və Azərbaycan dilində *anlamaq*, *qavramaq*, *dərk etmək* feillərinin leksik-semantik variant sistemində reallaşması xüsusiyyətlərini təyin etmək və təsvir etmək.

Tədqiqat metodları. İngilis və Azərbaycan dillərində anlama feillərinin semantik-sintaktik xüsusiyyətlərinin təsviri üçün tərif-semantik, semantik-komponent, kontekstual təhlil, struktur və

⁵ Langacker, R. Cognitive grammar/ R.Langacker. – Oxford University Press, – 2008. – 573 p.

⁶ Wierzbicka, A. Semantic Primitives/A.Wierzbicka. – Frankfurt. – 1972. – 248 p.

⁷ Fillmore, Ch. Frames and the Semantics of Understanding: [Electronic resource] / URL: <https://www.cs.toronto.edu/~gpenn/csc2519/fillmore85.pdf>

lingvistik-təhlil, pragmatik üsullardan, anlama feillərinin müqayisəli təsviri üçün müqayisə, müqayisəli-tutuşdurma, müqayisəli-tarixi metodlarından istifadə olunur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

– Anlama feilləri informasiyanın qavranılması və şərhinin idrak proseslərini əks etdirən müstəqil leksik-semantik sahə təşkil edir.

– İngilis və Azərbaycan dillərində dillərin tipoloji fərqliliyinə görə anlama feillərinin struktur-semantik təşkilinin həm ümumi, həm də spesifik xüsusiyyətləri müşahidə olunur.

– Hər iki dildə anlama feillərinin sinonim sahələri mədəni və lingvistik xüsusiyyətlərlə əlaqəli semantik zənginlik fərqlərini nümayiş etdirir.

– Semantik sahə metodu nitq fəaliyyətində onların funksional rollarını və münasibətlərini müəyyən edərək, anlama feillərini sistemli şəkildə təhlil etməyə imkan verir.

– Azərbaycan dilində anlama feilləri geniş sinonimik cərgəyə malikdir;

– İngilis dilində anlama feilləri periferiya sahəsindəki leksik ünsürlərinin sayına görə Azərbaycan dilindən daha kasaddır;

– Azərbaycan və ingilis dillərində anlama feillərinin aşağıdakı semantik əlamətləri mövcuddur: anlamaya sərf edilən zaman, anlama zamanı müəyyən idraki potensialın sərgilənməsi, anlamanın səthi və ya dərin səciyyəli olması, anlamanın sadəcə yeni məlumat səciyyəli olması;

– Əsas anlama feillərinin birbaşa nominativ markerlər qismində funksiyalarının araşdırılması bu feillərin presuppozitiv və implikativ funksiyalı olmasını bir daha təsdiqləyir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq İngilis və Azərbaycan dillərində anlama feillərinin leksik-semantik sahə əsasında müqayisəli tədqiqi aparılmışdır; hər iki dildə anlama feillərin struktur və semantik xüsusiyyətləri müəyyən edilmiş və sistemləşdirilmişdir; ingilis və Azərbaycan dillərində anlama feillərinin sinonim sahələrində oxşar və fərqli cəhətlər müəyyən edilmişdir; anlama feillərinin ünsiyyət nəzəriyyəsidəki funksional rolunu nəzərə alaraq, onların təhlilinə yanaşma işlənib hazırlanmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. İşin nəzəri əhəmiyyəti ondadır ki, ingilis və Azərbaycan dillərində anlama feilləri ilə bağlı tədqiqatda irəli sürülən müddəaları leksik-semantik strukturunun, semantik sahələrinin qurulması ilə kommunikativ dilçiliyin ayrı-ayrı aspektlərinin öyrənilməsi üçün müəyyən ilkin şərtlər yaradır. Tədqiqatın nəticələrindən leksikoqrafiya, sintaktik semantika, praqmalinqvistika, mətn nəzəriyyəsi üçün istifadə oluna bilər. Onlar lingvistik hermenivtika üçün də əhəmiyyət daşıyır. Dissertasiyadan leksikologiya, nəzəri qrammatika, mətnin şərh, praqmalinqvistika kurslarında istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işi ilə bağlı beynəlxalq konfranslarda məruzələr edilmiş, işin məzmununu əhatə edən məqalələr çap edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri çap olunmuş 14 məqalədə öz əksini tapır. Tədqiqatın materiallarından leksikologiya, leksikoqrafiya, mətn dilçiliyinə dair vəsaitlər hazırlanarkən istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın giriş hissəsi 5 səhifə – 8467 işarə sayı, birinci fəsil 33 səhifə – 65382 işarə sayı, ikinci fəsil 30 səhifə – 58241 işarə sayı, üçüncü fəsil 39 səhifə – 75507 işarə sayı, nəticə 3 səhifə – 4311 işarədir. Dissertasiya işi ümumilikdə 125 səhifə – 211908 işarədən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodları müəyyənləşdirilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalardan, tədqiqatın obyekt və predmetindən, tədqiqatın elmi yeniliyindən, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən bəhs edilir, aprobasiyası, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilat və dissertasiyanın strukturu və ümumi həcmi haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslı “**Anlama feillərinin tədqiqinə əsas yanaşma və istiqamətlər**” adlanır və iki paragrafdan ibarətdir. Fəslin I paragrafı “*Anlamanın müxtəlif elmlərdə anlanması*” adlanır. Anlama müxtəlif elmlərin tədqiqat obyektı olan mürəkkəb fenomendir. Bu problem bir çox fərqlı seriyası ilə: anlama və başa salma, anlama və şərhətmə prosedurları ilə bağlıdır. Alimlər onun mahiyyəti, təbiəti, anlama formaları haqqında ümumqəbul edilmiş məxrəcə gəlməmişlər. Mətnə məna anlama prosesi ilə sıx bağlı olduğundan “hermenivtika dairəsi” adlanan problemini əmələ gətirir: mənanı anlamaq üçün onun hissələrini, eləcə də əksinə anlamaq lazımdır. İnsanın psixi fəaliyyəti kimi anlama bilik, təfəkkür, təxəyyül və s. kimi intellektual sahənin proses və hadisələri, eləcə də sosial-qavrama fəaliyyəti olan izah, şərh, ifadələri ilə sıx bağlıdır.

Bilikdən fərqli olaraq, anlamada ictimai həyatın və təbiətin ümumqəbul edilmiş deyil, xüsusi səciyyələri əks və ifadə olunur. Anlama dedikdə, insanın dünyanı qavramasının universal üsulu başa düşülür; burada nəzəri ilə yanaşı, insanın bilavasitə həyat təcrübəsi, təcrübənin müxtəlif formaları (təcrübə tarixi), estetik müvəffəqiyyət formaları (mədəniyyət təcrübəsi) nəzərdə tutulur.

Fəlsəfədə anlama problemi ənənəvi olaraq hermenivtikada nəzərdən keçirilirdi. Anlama, mətn, dialoq hermenivtikanın əsas kateqoriyaları olaraq müasir fəlsəfədə əsas istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Anlama nədir və onun əsası nədir? F.Şleyermaxerin fikrincə, *insanların bir-birini anlamasının əsas şərti dil ünsiyyətinin iştirakçılarının fərqliliyi və eyniləşmə münasibətləridir*.⁸

Demək olar ki, bütün alimlər anlama feillərinin denotativ mənasının qeyri-müəyyənliyi haqqında eyni düşüncədədir. Öz növbəsində, “anlama” denotativinin müəyyənləşdirilməsində çətinlik məhz anlamanın mahiyyəti haqqında mübahisələrdən irəli gəlir. Anlamanın təfəkkür, bilik, qavrama və dərkətmə kimi anlayışlarla uyğunluğu məsələsi hələ də açıq qalır. Onlar bir-biri ilə eynidir, bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlayır və ya bir-birinə qarşı qoyulmalıdır sualları da buradan doğur.

⁸ Философия: [учеб. пособие] / [С.А.Азаренко и др.]; под общ. ред. докт. филос. наук, проф. Т.Х.Керимова; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал, федер. ун-т. – Екатеринбург: Изд-во Урал, ун-та, – 2013. – с.241

Psixoloqlar arasında anlamamanın hansı psixi prosesləri ilə bağlılığı məsələsində yekdil fikrə rast gəlmirik. Anlama çox vaxt təfəkkürlə bərabərləşdirilir, təfəkkürün bir forması kimi verilir. Bəzi müəlliflər belə hesab edirlər ki, bu belə deyil, təfəkkür anlamamanın komponentidir. Son dövrlər psixoloqlar anlamamanın yalnız təfəkkürlə deyil, yaddaş, təsəvvür, təxəyyül və s. kimi psixi proseslərin daxil olduğu bir sahə kimi başa düşürlər.

Anlama bir hadisə kimi nədir? Onun mahiyyəti, məqsəd və əlamətləri necədir? Fəlsəfə kitabının müəllifləri belə bir müəyyənləşmə verirlər: anlama müəyyən nümunə, standart, norma, prinsip və s. əsasında obyektin (mətn, davranış, təbiət hadisəsi və s.) qiymətləndirilməsini özündə təcəssüm etdirən universal təfəkkür əməliyyatıdır.

Anlama insanın bir parçası olaraq fikir, mühakimə, təsəvvürün formalaşmasına cavab verir, qavrama və qiymətləndirici funksiya yerinə yetirir.

Anlama feilləri leksikada sistem münasibətlərin öyrənilməsində vacib materialı əks etdirir. Canlı subyektin onu əhatə edən gerçəkliyi mənimsəməsində bu feillərin iştirakı vacibdir, belə ki, onlar mental hal və vəziyyətin müxtəlif aspektlərini təcəssüm edirlər. Koqnitiv feillər kimi anlama feilləri də ünsiyyətdə uğur əldə etməklə anlamamanın linqvistik ifadə vasitələri kimi yerli və xarici dilçilərin diqqət mərkəzində olmuşlar.

Fəslin II paragrafı ***“Anlama feillərinin öyrənilməsində əsas yanaşmalar”*** adlanır. Anlama problemi müxtəlif fənlərin kəsişməsində tədqiq edilir. Bu problemin çətinliyi bu anlayışın polisemiyası ilə bağlıdır. İdeologiya, incəsənət, fəlsəfə, pragmatika və s. kimi dəyərə yönəlmiş fənlərdə anlama fenomenoloji dəyəri əldə edir.

Anlama üzrə mövcud ədəbiyyat iki bir-birini rədd edən şərtə əsaslanır. Bunlardan biri semiotik fenomenologiyadır; burada qavramada qeyri-dil (təbiət) və dili qavramada hadisələrin qarşı-qarşıya qoyulması ilə təhlil və sintez, onların birliyi və s. kimi şərh olunur. Bu fenomenoloji metodologiyanın mənbələrində Hegel durur.

Anlamamanın öyrənilməsində hermenivtik ənənə hermenivtika və epistemologiyanın qarşılıqlı əlaqəsini göstərir. Hermenivtik tədqiqat

təfəkkür, şüur, qavramanın daxili dialoqluğunu aşkar edir. Anlamanın – insanda, insanlar arasında, ya da kommunikanta münasibətdə harada baş verdiyi məsələsi vacibdir. Bu məsələyə fizioloji baxımdan yanaşdıqda anlama prosesinin insan beynində baş verməsi qeyd edilməlidir. Anlamanın dəyər və ya şərhini nəzərdən keçirsək, onda bir insan, insan qrupu, ola bilsin ki, cəmiyyətdən kənarda yerləşir. Bu şərh və ya dəyəri əsas fiziki dünya və onun konseptual freymi (ideya dünyası) predmet və ya hadisələr arasında relyativ-anlama oppozisiyası sistemini yaradır. Bu metodologiya strukturalizmlə bağlıdır və Hegelin fenomenologiyasından sinxron kəsikdir.

Anlamanın məna və ya dil ifadəsi mənasının aşkara çıxarılması ilə bağlı olduğunu nəzərə alaraq, semiotik təhlildə semantikanın predmetinin öyrənilməsini təşkil edən şərhin əsas rol oynadığını görə bilərik. Müasir dilçilikdə semantikaya daha çox diqqət yetirilir, çünki o, bilavasitə dil və onun nitq reallaşması ilə bağlıdır. Semantikanın mahiyyəti ifadələr və bu ifadələrin reallaşması zonasında yerləşən obyektlər arasında münasibətləri özündə təcəssüm etdirir. Praqmatika ifadələr, bu ifadələrin aid olduğu obyektlər, bu ifadələrdən istifadə edən insanlar və bu insanların düşdüyü situasiyalar arasında münasibətlərdir. Məhz bu səbəbdən praqmatikaya dünyanın bu və ya digər sahəsinin insan şüuru tərəfindən dərk yolu deyə bilərik.

Anlayış çox mürəkkəb bir hadisədir və müxtəlif elmlər tərəfindən öyrənilir. Alimlər arasında hələ də mahiyyəti, təbiət, anlama formaları ilə bağlı yekdil fikir mövcud deyil, onun tərifində də qeyri-müəyyənliyə rast gəlinir – “anlama” termini problemlərin həlli və problemli situasiyanın dərk edilməsi prosesinə, “daxili bəsirət” anına, şərh, verilmiş və ya seçilmiş istiqamətə əməl etmək və s. aiddir. Ətrafdakı dünyanı fəal şəkildə dərk edən insana gəldikdə, ən ümumi formada anlamaq bu dünyanı mənəvi dərk etməyin xüsusi bir yolu kimi müəyyən edilə bilər. Bilikdən fərqli olaraq, “anlama ümumbəşəri deyil, təbiətin və ictimai həyatın xüsusi xüsusiyyətlərini əks etdirir və ifadə edir. Buna görə də, anlama dedikdə dünyanın bütün maddi müxtəlifliyində duyğusal olaraq verilmiş varlığın bütün sərvətini mənimsəməyə yönəlmiş dərkətməni nəzərdən keçirmək məntiqlidir. Anlama prosesində belə məcburi struktur komponentləri

ayırd etmək olar: bu, ilk növbədə, subyekt, obyekt və onlar arasında başa düşmə üsuludur. Əksər dillərdə bu komponentlər bilavasitə bu prosesi təmsil edən anlama feillərinin semantikasındakı qabarıq şəkildə ifadə olunur. İnsanın dərk etmə prosesində əldə etdiyi müəyyən biliklər dildə müəyyən məqsədə çatması, subyektin onun müəyyən məkanda, mühitdə hərəkəti ilə bağlı əvvəlki hərəkətlərinin nəticəsi kimi şərh olunur.

Anlama feillərini xüsusi qrupa aid etmək olar, belə ki, onlar kommunikasiyanın müvəffəqiyyətli və ya müvəffəqiyyətsiz nümayişində az rol oynamır. Denotativ qeyri-müəyyənliyini nəzərə alsaq, bu qrupun feilləri tədqiqatçılar üçün xüsusilə maraq doğurur. Bununla əlaqədar, bu feillərin tədqiqində müxtəlif metodları nümayiş etdirən müəlliflərin yanaşmalarını nəzərdən keçirəcəyik. Bu zaman bu feillərin xüsusiyyətlərini aşkar etmək üçün bir-birinə zidd nöqteyi-nəzərlər göstəriləcək. Bununla bağlı, anlama feillərini tədqiqat obyektinə seçən müəlliflərin fikirlərinə diqqət yetiriləcək.

Feillərin leksik-semantik qruplarının ayrışdırılması vacibdir, buna görə də feillər tematik və leksik-semantik qruplara bölünür.

*Birinci fəsilədən əldə olunan müddəalar müəllifin qeyd olunan nəşrlərində öz əksini tapıb.*⁹

Dissertasiyanın II fəslində **“Leksik-semantik sahə kimi anlama feillərinin tədqiqi”** adlanır. Bu fəslin I paragrafı **“Semantik sahə məsələsi”** adlanır.

⁹ Əfəndiyeva, A.Ü. Anlama linqvistik hadisə kimi // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2020. №12, – s.111-117.; Anlama feillərinin tədqiqinə müxtəlif baxışlar // – Gəncə: Gəncə Dövlət Universiteti, Elmi Xəbərlər, Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, – 2020. № 2, – s.271-275.; Anlamanın dilçiliyin müxtəlif sahələrində dərk // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Elmi əsərlər, Dil və ədəbiyyat seriyası, – 2021. №1, – s.76-80.; Anlama Linqvo-Fəlsəfi fenomen kimi // Elmi iş, beynəlxalq elmi jurnal, V Respublika elmi qaynaqlar konfransının materialları, – Bakı: – 2 noyabr, – 2021, – s.44-50.; Humanitar elmlərdə anlama // Elmi iş, beynəlxalq elmi jurnal, VIII Beynəlxalq elmi araşdırmalar konfransının materialları, – Bakı: – 26 aprel, – 2022, – s.51-53.; Semantic features of verbs of understanding in the Azerbaijan language // “The individual and education in the context of contemporary socio-cultural challenges: value-worldview dimensions and scientific-methodological aspects” proceedings of the 2nd All-Ukrainian Scientific and Practical Conference with International Participation, – Dnipro: – 28 February, – 2025, – p.82-84.

Semantik sahə anlayışı dilçiliyə leksikanın sistem təşkili üçün gətirilmişdir. Sahə yanaşmasına görə sözlər və predmet, hadisə, ekstralingvistik gerçəkliyin etno-milli xüsusiyyətləri arasında dialektik əlaqələri aşkar etmək mümkündür. Sahələrin tədqiqi həm nəzəri, həm də praktik vacibliyə malikdir, belə ki, nitq ünsiyyətində grammatik, leksik və fonetik vasitələr bir-birini tamamlayanda və ya əvəz etdikdə dilə belə yanaşma nitq ünsiyyətinin təbii şərtlərinə uyğunlaşır.

Sahə nəzəriyyəsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur; bir tərəfdən, onlar müstəqil variantlardır, digər tərəfdən, sözlərin bir-biri ilə semantik əlaqələr haqqında ideyalarını birləşdirir. Sahə dedikdə S.V.Qrinev-Qrineviçin *“dildə müstəqil leksik sistem kimi olan fərdin təcrübəsində önə çıxan gerçəklik fraqmenti”*.¹⁰ fikri ilə razılaşırıq. Bu hadisə konkret sahədə xüsusi biliklərin birliyi və onların dildə ifadəsi üsullarını özündə təcəssüm etdirir.

Sahənin tədqiqi problemi ilə bağlı belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, bu istiqamətdə tədqiqatların inkişafı sahə nəzəriyyəsinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Hər bir mərhələdə alimlər daha dərinlən sahəni tədqiq etmiş və yeni ünsürlər tapmışlar ki, onlara görə bu sahədə tədqiqatlar daha da mürəkkəbləşmişdir. Y.Trirdə sahənin strukturu “bəsit ünsürlər”lə qapalı sistem idi, burada hər şey bütövdən mənə əldə edirdi. Sonradan ona daxil olan komponentlər dəsti ilə iyerarxik sistemə çevrildi. Hər bir sonrakı alim sahənin tərkibinə yeni komponentlər daxil etməyə çalışmışdır və bunun nəticəsi olaraq sahənin strukturu ilə bağlı fikirlər müxtəlifdir.

Leksik-semantik sahə sahənin nüvəsi ilə ifadə olunan ümumi bir mənanı birləşdirən sözlərin qrupundan ibarətdir. Leksik-semantik sahə sahənin nüvəsindən (yaxın və uzaq periferiya) öz mənasına görə müxtəlif uzaqlıqda olan vahidləri özündə təcəssüm etdirir. Sahənin nüvəsi yeganə və əsas mənaya malik olan yüksək tezlikli, üslubi, funksional neytral vahidləri təşkil edir. Leksik-semantik sahənin yaxın periferiyasında mənasına görə az tezlikli, təkmənəli, konkret

¹⁰ Гринев-Гринев, С.В. Терминоведение: учебное пособие для студентов высших учебных заведений / С.В.Гринев-Гринев. – Москва: Академия, – 2008. – с.209

və kontekstdən minimal dərəcədə və ya heç asılı olmayan leksemləri əhatə edir. Uzaq periferiyaya kontekstdən semantik cəhətdən asılı, parlaq mənaya malik olan az tezlikli, çoxmənəli leksemlər daxildir. Leksik-semantik sahənin ən uzaq periferiya semlərin məhdud sırasına malik, daha az tezlikli leksemlərin köməyi ilə düzəlir. Nüvə arxiseminə görə belə leksem digər leksik-semantik sahəyə daxil olur. Çox vaxt belə vahidlər kontekstdən tam asılı olur. Bütün bunları sadaladıqdan sonra biz sahənin daxilində onun strukturunu: sinonimiya, hiponimiya, qeyri-uyğunluq, “bütöv-hissə” münasibətləri, antonimiya, konversivlik əmələ gətirən, daxilində müəyyən semantik əlaqələrə malik sistem kimi yaratdıq.

İkinci fəslin II paragrafı **“Leksikanın sistem təsviri üsulu kimi semantik sahə”** adlanır. Alimlər çoxdan anlamışlar ki, gerçək aləmi anlamaq üçün hadisələri qarşılıqlı əlaqədə sistem kimi tədqiq etmək lazımdır. Müasir dilçiliyin əsasını qoyan F.de Sössürün təlimində ilk dəfə göstərilir ki, dil öz qaydasına tabe olan sistemdir. Leksik səviyyədə sistemlilik, hər şeydən əvvəl, müəyyən leksik dəstlərin bütöv yaranmalar kimi mövcudluğunda özünü göstərir ki, onlar dilin leksik tərkibindəki digər ünsürlərdən obyektiv olaraq ayrılmışdır və bu dəstlərin üzvləri arasında mənə əlaqələri sözlərin sinfi, qrup, sıralarını əmələ gətirir və dilin leksik sistemini təşkil edir. Bu birlikdə ciddi səddlər mövcud deyil, o, qarşılıqlı keçidlərə meyil edən hadisələrdən ibarətdir.

Keçən əsrdə sözün semantikasını tədqiq etmək üçün üç yanaşma mövcud idi: onomasioloji, semasioloji, semioloji. Sonradan buraya dördüncü – koqnitiv-praqmatik yanaşma daxil oldu. Sonuncunun bu siyahıya əlavə olunması onunla bağlı idi ki, məsələn, ənənəvi obyekt olan söz sinfləri ilə işləyərkən yeni lingvistik biliklər əldə etmək artıq mümkün deyildi. Məhz bunun anlanması dilçilikdə yeni istiqamətlərin açılmasına təkan verdi. Bu zaman leksik dəst – semantik sahə tədqiqat obyektinin predmetinə çevrilir.

Leksik-semantik sahənin vahidləri belə birləşmişlər ki, onlar müəyyən konseptula sferləri ilə uyğun, semantik şəbəkə, semantik məkanın qarşılıqlı əlaqəsi ilə təşkil olunmuş iyerarxik strukturu əmələ gətirir. Müasir dövrdə dilin leksik sisteminin öyrənilməsi strukturlaşmış və təsvir olunmuş leksik-semantik qrup, leksik-

semantik sahə və s. sintezinə gətirib çıxarır ki, bu da nəzərdən keçirilən paradigmlər arasında yaranan boşluqları doldurmaq məqsədi daşıyır.

Sahənin sistemliliyi özündə onun xüsusiyyətləri, dilin işarəvi mahiyyətini nəzərə alaraq təsbit olunmuş parametrləri nəzərdə tutan, bir qrupa aid olan sözlərin şərhini göstərən, onu təşkil edən ünsürlər və struktur müstəqilliyinin qarşılıq əlaqəsini təcəssüm etdirir. Sahə modeli dili dildəki yarisistemlərdə, onlar arasında qarşılıq əlaqəni göstərən təsəvvürü büruzə verir. Bu model üzrə dil funksiyalaşmış sistem kimi özünü göstərir ki, onda mütəmadi olaraq ünsürlər və onların münasibətləri arasında yerdəyişmə baş verir.

Bizim fikrimizcə, dildə real, ciddi iyerarxik strukturu əks etdirən leksikanın laylarının öyrənilməsinin nəticələri maraqlı ola bilər. Bu, məsələn, hərbi rütbəni təyin edən sözlər qrupu ola bilər. Makro sistem olan leksik-semantik sahə dilin leksik sisteminin müstəqilliyi və avtonomluğuna, bütövlüyə, tamlığa və müxtəlif dillərdə spesifikasiyaya malikdir.

Semantik sahənin müəyyənəlməsi üçün aşağıdakı əlamətləri göstərmək olar: 1) genişlik, məna diqqəti; 2) bütövlük; 3) nizamlılıq; 4) hər bir ünsürün qonşu ünsürə yaxınlığı ilə əlaqədar qarşılıq təyini; 5) tamlıq, 6) törəmə və sərhədlərin yayınlığı; 7) axıcılığı. Semantik sahə üçün mərkəz və periferiyanın təyinin ümumi prinsipi saxlanılmalıdır.

İkinci fəslin III paragrafı ***“Azərbaycan dilində anlama feillərinin sinonimik sahəsi”*** adlanır. Müxtəlif dillərdə feil semantikasi ənənəvi olaraq tədqiqat üçün ən cəlbedici mövzulardan biridir, belə ki, leksik-qrammatik kateqoriya kimi feilə kompleks yanaşma nəinki nitq söyləminin komponenti kimi sözün mahiyyətinin açıqlanmasına kömək etmir, eləcə də cümlənin tərkib hissəsi kimi feilin rolunu müəyyən edir. İntellektual fəaliyyət feillərinə həsr olunmuş elmi əsərlərdə anlama feillərinin leksik-semantik qrupunun tərkibi və hədudları, onun komponentlərinin leksik semantikasi, eləcə də onların digər feillərlə sintaqmatik əlaqəsi məsələləri tədqiqatın mərkəzi aspektləridir.

Bir və ya bir neçə dilin materialları əsasında tipoloji mənanın hazırlanması semantik nəzəriyyəsinin inkişafında böyük əhəmiyyətə

malikdir. Dil mənalının əsas funksional növləri özlərin nitq hissələrinə bölünməsi ilə aparılmalıdır. Bu növlərə 1) işarə-desiqnatları və işarə-formatların mənalrı; 2) predmet və əlamət mənalrı; 3) nominativ və işarəvi (deyktik) mənalrı daxildir. Dilin nominativ vahidləri sözlərin və onların ekvivalentlərinin iki dərəcəsi: predmet (isim) və əlamət (feil, sifət, zərf) ilə verilir. Predikat sözlərə aid feillər tədqiqatımızın predmetini təşkil edir. Predikatın mahiyyəti gerçəklik predmetlərinin dinamik yaranması və statik xüsusiyyətlərinin, onların bir-birinə münasibətinin müəyyənəlməsi və qiymətləndirilməsindədir.

Fikrimizcə, feilin semantikasının öyrənilməsində obyektiv çətinlik onun məntiqi-predmet məzmunundadır. Feilin konkret mənası leksik cəhətdən əlavə, sintaktik cəhətdən də aşkar oluna bilər. İsmədən fərqli olaraq, feilin anlayış əsası genişdir. Qavrama prosesi qavranılan sahədə obyektin aşkarlanması, obyekt xassə və xüsusiyyətlərinin fərqləndirilməsi, göstərilən əlamətlərinin sintezi mərhələləri hesabına baş verir.

Azərbaycan dilçiliyində feillər dilin qrammatik quruluşunun əsasını təşkil etdiyi üçün əsas yer tutur. Feillər hərəkəti, vəziyyəti və ya prosesi müəyyən edir, zaman, modal, aspektual və tərz münasibətlərini ifadə edir. Azərbaycan dilində feillər hallanmanın geniş sisteminə, müxtəlif forma və funksional xüsusiyyətlərə malikdir.

Azərbaycan dilində təfəkkür feilləri fikirlərin qavranılması, təhlili, şərh və ifadəsi ilə bağlı idraki prosesləri əks etdirdiklərinə görə dilçilik tədqiqatlarında mühüm yer tutur. Bu feillər koqnitiv dilçilik, psixologiya, dil fəlsəfəsi və pragmatika ilə sıx bağlı olan leksik-semantik sahənin bir hissəsidir. Azərbaycan dilində təfəkkür feilləri müxtəlif psixi prosesləri, məsələn, dərk etmə, düşünmə, qərar qəbul etmə, yadda saxlama və s. təsvir edir. Onlar qavrayış, qiymətləndirmə və proqnozlaşdırma prosesləri ilə sıx bağlıdır.

Anlama feilləri istənilən dildə, o cümlədən Azərbaycan dilində semantik təfəkkür sahəsinin mühüm tərkib hissəsidir. Onlar məlumatın dərk edilməsi, təfsiri və mənimsənilməsi proseslərini təsvir edir. Belə feillər biliyin qavranılması və emalı ilə bağlı idrak əməliyyatlarını ifadə edir.

Anlama feillərinin semantik təsnifatında aşağıdakı meyarlar nəzərə alınır: 1) subyektin informasiyanı qəbul etmə, onu emal etmə və anlama yolu. Bir şəxs tərəfindən məlumat əldə etmək prosesi vizual və duyğu ilə baş verir; 2) başa düşmə prosesinin idarə oluna bilməsi / nəzarətsizliyi ilə həyata keçirilir. Anlama subyekti qəsdən dərk etməyə çalışa bilər və ya anlayış ondan asılı olmaya bilər. Əgər başa düşmə prosesi idarəolunmazdırsa, o zaman subyekt tərəfindən anlama gözlənilmədən baş verir; 3) nəticəlilik / nəticəsizlik / anlamanın mənfəəti nəticəsi. Anlama prosesinin nəticəliliyi dedikdə, prosesin sonu, subyektin müəyyən (arzu olunan/arzuolunmaz) yekun nəticəyə nail olması nəzərdə tutulmalıdır. Anlama feillərinin lüğət şərhlərində başa düşmə prosesinin tamlığını və/və ya onun xüsusi nəticəsini əks etdirir; 4) anlamanın prosesinin müddəti / sürəti. Bu xüsusiyyət subyektin obyektə nə qədər sürətli/yavaş başa düşdüyünü göstərir və çox vaxt istəyə bağlıdır. O, anlama feillərin lüğət şərhlərində gizli şəkildə ifadə edilə bilər və kontekstdə sözlərin aydınlaşdırılması ilə təmsil olunur.

Azərbaycan dilində təsvir olunan mənalara ilk növbədə *anlamaq* və *başa düşmək* feilləri ilə ifadə edilir. Demək olar ki, bütün lüğət şərhlərində bu feillərin hər birinin mənalarından biri digəri vasitəsilə müəyyən edilir və əksər kontekstlərdə onlar bir-birini əvəz edə bilər. Qeyri-propozisional istifadəsini nəzərə alsaq, o zaman predikatların semantikasındakı fərqlər var. Başa düşmək feili, əsasən, konkret, praktiki başa düşməyi (dili başa düşmək), eləcə də mücərrəd başa düşməyi (ideyaları başa düşmək) ifadə etmək üçün işlədildiyi halda, *anlamaq* feili, əsasən, “qlobal şeylər”in mücərrəd (qavranışları *anlamaq*) başa düşülməsini bildirir. Eyni zamanda, birbaşa obyektli konstruksiyalarda hər iki feil həm mücərrəd lüğətlə (problemlər, səbəblər, fərqlər, hisslər), həm də geniş mənada geniş mənada mətni (sözlər, işarələr, məna, nitq) ifadə edən sözlərlə işləyə bilər. Azərbaycan dilində anlama feilləri idrak proseslərini ifadə etməkdə əsas rol oynayır. Onlar zəngin semantika, müxtəlif formalar və geniş funksionallıq ilə xarakterizə olunur. Onların öyrənilməsi dilin koqnitiv və mədəni xüsusiyyətlərini, eləcə də təfəkkürlə əlaqəsini daha dərinlən dərk etməyə kömək edir.

İngilis və Azərbaycan dillərində anlama feillərini birləşdirən ümumi cəhət müxtəlif dərəcədə mücərrədliklə ümumiləşdirilə bilən inteqral və diferensial semantik xüsusiyyətlərlə həyata keçirən “intellektual fəaliyyəti göstərən” kateqoriyalı-leksik semadır. Tədqiqat zamanı anlama feillərinin səciyyələndirilə biləcəyi aşağıdakı inteqral semləri (semantik xüsusiyyətləri) müəyyən etdik: “subyektin xarakteri”, “obyektin xarakteri”, “fəaliyyət tərz”, “xarakter, fəaliyyət”, “zaman uzunluğu”, “intensivlik”. Anlama situasiyası iki məcburi komponentdən ibarətdir: zehni fəaliyyəti həyata keçirən dərk etmə subyekti və situasiyalar, mücərrəd anlayışlar və insanın özü ola bilən dərk etmə obyekti. Buna əsaslanaraq, anlama feillərinin semantik strukturunda inteqral semləri (İS) “subyekt xarakteri” və “obyektin xarakteri” ayırıq. Anlayış subyektinin funksiyaları insanlar, heyvanlar, daha az (metaforlaşmada) cansız obyektlərdir. İS “mövzunun xarakteri” üç diferensial semdə (DS) həyata keçirilir: “canlılıq”, “fəaliyyət”, “konkretlik”, onlar da müvafiq isimlərlə yenilənir.

Anlama feilləri təfəkkür feillərinin tərkibində ayrıca bir qrup olaraq götürülür, görmə, eşitmə, hissetmə feilləri isə bir qrupda birləşdirilir. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğətində *anlamaq* feilinin sinonimi *qanmaq*, *başə düşmək* kimi verilir. Bu feillər əsas götürülsə də, *baş çıxarmaq*, *baş açmaq*, *dərk etmək*, *düşünmək*, *qavramaq* feilləri də bu sıraya daxil edilir.¹¹

Bu feillərin bəzilərinin mənasına diqqət yetirək.

Anlamaq – 1. *başə düşmək*, *qanmaq*, *düşünmək*, *dərk etmək*; 2. *Duymaq*, *sezmək*, *hiss etmək*, *başə düşmək*; 3. *Bir şey haqqında müəyyən fikri, baxışı olmaq*.¹²

Başə düşmək – *anlamaq*, *düşünmək*, *qanmaq*.¹³ *Dərk etmək* – *anlamaq*, *başə düşmək*, *öz düşüncəsi ilə qavramaq*.¹⁴ *Qanmaq* – *anlamaq*, *başə düşmək*.¹⁵

¹¹ Seyidbəyli, N. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti / N.Seyidbəyli. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 424 s.

¹² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / – c. I. – 2006. – s.119

¹³ Yenə orada, s.233

¹⁴ Yenə orada, s.37

¹⁵ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. / – c. III. – 2006. – s.230

Anlama feillərində anlamaq semantik sahənin nüvəsini təşkil edirsə, başa düşmək və qanmaq yaxın periferiyaya daxil olan feillərdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz ki, bu üç feildən başqa anlamaq mənasını verən feillər vardır, bunlar da aşağıdakı feillərdir.

Baş açmaq – 1. *Başa düşmək, anlamaq, düşünmək*,¹⁶ baş açmamaq *başa düşməmək, anlamamaq, qana bilməmək*,¹⁷ baş çıxarmaq – *anlamaq, başa düşmək, qanmaq*.¹⁸

Düşünmək sözünün mənasına nəzər salsaq, onun birinci mənası nəyinsə haqqında fikirləşmək, fikir etmək, ikinci mənası yada salmaq, fikrinə gətirmək, xatirinə gətirməkdir, yalnız *üçüncü mənası başa düşmək, anlamaq, dərk etməkdir*.¹⁹

Bu feillərin mənalарına nəzər saldıqdan sonra deyə bilərik ki, bu feilləri uzaq periferiyaya daxil olan feillər kimi götürmək olar.

Azərbaycan dilində anlama feilləri tələffüz aqqlütinasiyası, çoxmənalılığı, mürəkkəb feillərin işlədilməsi, frazeoloji ifadələr və aydınlıq ilə səciyyələndir. Bu xüsusiyyətlər həm dilin tipoloji xarakterini, həm də danışanların mədəni və idrak xüsusiyyətlərini əks etdirir. Belə strukturların təhlili anlama feillərinin fəaliyyətini və onların dil sistemindəki rolunu daha yaxşı anlamağa kömək edir.

İkinci fəslin IV paragrafı ***“İngilis dilində anlama feillərinin sinonimik sahəsi”*** adlanır.

Anlama feillərinin semantikasının təhlili elmi ədəbiyyatda müxtəlif əsaslanma üzrə aparılmışdır. Germanistikada anlama feillərinin tədqiqində onun sintaktik və leksik kontekstlərdə təhlilinə diqqət yetirilsə də, lakin indiyə qədər bu feillərin leksik-semantik strukturlarının tam tədqiqi aparılmamış, eləcə də diaxroniyanı cəlb etməklə onun sinonimik sırası göstərilməmişdir.

Bizim fikrimizcə, bütün anlama feillərini birləşdirən ümumi əlamət “intellektual fəaliyyətin yerinə yetirilməsi” kateqorial semidir. Beləliklə, lüğətlərin əsasında anlama feillərinin nüvəsinə o vahidləri aid etmək olar ki, bu məna həmin vahidlərdə əsas məna olsun. Bu, *understand, realize* və *comprehend* feilləridir. Düzdür, bir çox

¹⁶ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / – c. I. – 2006. – s.230

¹⁷ Yenə orada, s.230

¹⁸ Yenə orada, s.230

¹⁹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / – c. I. – 2006. s.729

alimlər *see* feilini də bu qrupa aid edirlər, lakin onun ilkin mənası “*to become aware of somebody/something by using your eyes*”²⁰, yəni “görmək”dir. *Comprehend* feilinə gəlincə, V.İ.Stasenکو onu periferiyaya aid edir, lakin biz də İ.Stasenکو ilə razılaşıb onu yaxın periferiyaya daxil etmək istərdik, onun mənası “nəyisə tamamilə başa düşmək”dir: *comprehend* (əsasən, inkar cümlələrində işlənir, (formal) nəyi isə tamamilə başa düşmək mənasındadır. O, kimsənin bu yolla insanların həyatını necə riskə atdığını başa düşə bilmirdi. O, başa düşə bilmirdi, meyitə baxaraq dayanmışdı.²¹ Lügəvi tərif bizə bu feil haqqında əlavə məlumat verir; ingilis dilində bu feil rəsmi çalara malikdir və inkar cümlələrində istifadə olunur.

Anlama feillərinin əmələ gəlməsinə nəzər salaq. Bu qrupun dominantı olan *understand* feilinin tarixi-etimoloji təhlilinə keçək. İlk baxışdan onun daxili forması şəffaf və anlaşılandır. Hind-Avropa dillərində anlama feilləri suffiks və “durmaq” mənalı kökdən ibarətdir, məsələn, alm. *verstehen*, holl. *verstaan*, friz. *ferstean*. Belə güman etmək olar ki, *onun əsasında məkani metaphor durur, bu da müəyyən mövqenin müşahidəçiyə obyektin xüsusiyyətləri haqqında öyrənməyə imkan yaratmasını göstərir.*²²

İngilis dilində anlama feilinin mərkəzi *understand* feilidir. Yaxın periferiyaya *perceive*, *comprehend*, *realize* feillərini, uzaq periferiyaya *see*, *apprehend*, *conceive*, *catch*, *grasp*, *take* və s. aid etmək olar. *Conceive*, *appreciate*, *discern*, *read*, *penetrate*, *catch*, *seize*, *sense* feilləri bir dəfə görünür, onlardan əksəriyyəri periferikdir. İngilis dilində sahənin nüvəsində həm bilik feilləri (*learn*, *know*, *be aware*), eləcə də hissi qavrama feilləri (*see*, *conceive*, *grasp*) yerləşir.

İngilis dilində anlama feillərinin struktur xüsusiyyətləri dilin analitik xarakterini və mənalарın kontekstlə aydınlaşdırılmasına yönəlməsini əks etdirir. Morfoloji sadəlik, qrammatik formaların

²⁰ Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English/ 7th ed. – Oxford, – 2005. – s.1373

²¹ Стаценко, В.И. Функционально-коммуникативный потенциал глаголов понимания и уточнения в русском и английском языках: прагматический аспект: / дис. на соиск. учен. степ, д-ра филол. наук./ – Краснодар, 2005. – s.311

²² Liberman, A. An analytic dictionary of English etymology: an introduction / A.Liberman. – Minneapolis, –2008. – s.210

çevikliyi, polisemiya və sabit birləşmələrin bolluğu bu feilləri idrak proseslərini ifadə etmək üçün universal alətlər edir. Bu xüsusiyyətləri sayəsində anlama feilləri ingilis dilinin leksik sistemində mühüm yer tutur, mənaların ötürülməsində dəqiqlik və rəngarənglik təmin edir.

*İkinci fəsildən əldə olunan müddəalar müəllifin qeyd olunan nəşrlərində öz əksini tapıb.*²³

Dissertasiyanın III fəslı **“Anlama feillərinin işlənmə dairəsi”** adlanır. Bu fəsil üç paraqrafdan ibarətdir. Birinci paraqrafı **“Ünsiyyət nəzəriyyəsində anlama”** adlanır. XX əsrin sonlarından dilçilikdə ünsiyyət nəzəriyyəsinə maraq artmışdır. İndiki dövrdə dil, əsasən, ünsiyyət vasitəsi kimi nəzərdən keçirilir. Dil insan mədəniyyəti sistemi olaraq vacib sistemdir və onda digər sistemlər əks olunur. İnsanın uyğunlaşma mexanizmi və mədəniyyət məhz insanın dilə malik olması ilə mümkündür.

Anlama semantik sahəsinin nüvə feillərinin təsvirindən obyekt kimi seçim mətnlərdə onların rast gəlməsinin meyarı hesab olunur. Bu sahənin *comprehend*, *apprehend*, *conceive*, *perceive* periferik feillərinə dialoji mətnlərdə rast gəlinmir. Bunlar arasında *comprehend* feili istisna təşkil edir, o da nadir hallarda təsbit olunur.

III fəslin II paraqrafı **“İngilis dilində anlama feillərinin semantik xüsusiyyətləri”** adlanır.

Anlama feilləri və onların iştirakı ilə formalaşan frazeoloji vahid və ifadələr ünsiyyət şəraitində əlavə məzmun və semantik mənə kəsb etmək iqtidarındadır. Ümumiyyətlə, dilin leksik

²³ Əfəndiyeva, A.Ü. Semantik sahənin mahiyyəti məsələsi // – Gəncə: Gəncə Dövlət Universiteti, Elmi Xəbərlər, Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası seriyası, – 2021. №2, – s.243-247.; İngilis dilində anlama feillərinin mənə xüsusiyyətləri // The XXI International Scientific Symposium. “Science and the culture in the Modern World” dedicated to the Day of Solidarity of World Azerbaijanis, – Stocholm: Sweden, – 26 December, – 2021, – s.133-135.; Methods of the study of verbs of understanding in Linguistics (Based on English Language Material) // – Slovak Republic: Traektoria Nauki, International Scientific Journal, – 2022. Vol 8, № 6, – p.4006-4010.; Principles of formation of lexical-semantic groups // – Украина: ВЧЕН ЗАПИСКИ, Таврийського національного Университету имени В.И.Вернадського, Серия Филология, Журналистика, – 2022, Том 33(72), № 4, – p.228-231.; Azərbaycan dilində anlama feillərinin sinonimik sahəsi // Gənc tədqiqatçıların VIII Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: Azərbaycan Universiteti, – 14 mart, – 2025, – s.82-84.

sistemində mövcud olan elementlərin nitq aktının kommunikativ səviyyəsində funksionallaşmasının əsasını bilmək və bununla bağlı konkret biliyə sahib olmaq bütün dillərdə ünsiyyəti daha da asanlaşdırır. Bu baxımdan anlama feillərinin konkret nitq parçaları əsasında nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun hesab edilir.

Ümumilikdə *understand*, *comprehend*, *conceive*, *perceive*, *catch*, *realize*, *apprehend*, *discern*, *grasp*, *get*, *see*, *know* və s. leksik vahidləri anlama feillərinə şamil edə bilərik. Bu feillərin nitq parçaları əsasında təhlilinə keçməzdən öncə qeyd etmək lazımdır ki, bunlar arasında *understand*, *realize*, *see* feilləri “anlamaq” mənasında daha çox işləkliyə malikdir və bu feillərin nitq aktı zamanı işlədilmə imkanı daha genişdir. Əvvəlki fəsildə də qeyd etmişdik ki, ingilis dilində anlama feili semantik sahəsinin mərkəzində *understand* feili dayanır və bu anlama semantik sahəsinin nüvəsini təşkil edir. *Perceive*, *comprehend*, *realize* feilləri yaxın periferiyaya, *see*, *apprehend*, *conceive*, *catch*, *grasp*, *take* və s. isə uzaq periferiyaya aid edilir. *Conceive*, *appreciate*, *discern*, *read*, *penetrate*, *catch*, *seize*, *sense* feilləri isə çox nadir hallarda anlama mənası ilə çıxış edir.

İngilis dilində *understand* feilinin, əsasən, üç mənası qeyd edilir: 1) interpretativ məna (perseptiv, signifikativ, akseptiv): burada anlamanın semantik və pragmatik planda mərhələləri və dərəcəsi qeyd edilir; 2) presuppozitiv-implikativ və situasiyaya görə dəyərləndirmə mənası anlamanın referent orientasiyasını nəzərdə tutur; 3) epistemik-pragmatik və koqnitiv-pragmatik mənada *mənəvi* və *maddi dəyərlər fonunda elm və incəsənət nümunələrinin, təcrübə peşəkar fəaliyyətin qiymətləndirilməsi* nəzərdə tutulur.²⁴

Başa düşmək və *understand* feillərinin yalnız canlı obyektlərlə (“kimisə başa düşmək / başa düşmək” vəziyyəti) işlədilməsi onları bu qrupun yalnız cansız (passiv və mücərrəd) obyekti ola bilən bütün digər feillərə qarşı ziddiyyət təşkil edir: başa düşmək üçün bir şeyi dərk etmək, anlamaq. Nadir hallarda heyvanlar anlayış subyektı kimi çıxış edirlər (belə bir vəziyyətin mümkünlüyü insanların heyvanları düşünən varlıqlar kimi qəbul etmələri ilə əlaqədardır). Anlama

²⁴ Лазарис, Т.Н. Семантико-синтаксические свойства глаголов со значением понимания // Семантика и функционирование английского глагола. – Горький: Горьковский гос. пед. институт им. М.Горького, –1985. – с.146

feilləri zehni hərəkətin obyektə yönəlməsini ifadə etdiyi üçün onların semantik quruluşunda məcburi sem “obyektin xarakteri” semidir. Verilən feillərin bu semantik xüsusiyyəti qrammatik cəhətdən dəstəklənir – demək olar ki, bütün anlama feilləri keçidlidir. İS “obyektin təbiəti” DS ilə təmsil olunur: “canlılıq/cansızlıq”, “fəallıq/passivlik”, “konkretlik/mücərrədlik”. Verilən bütün vahidlərdən yalnız anlamaq və understand feilləri həm cansız, həm də canlı fəaliyyət obyektini daşıya bilər. Nobody understands him – canlı obyekt; I understood that I might now take my leave – cansız obyekt. Faktiki material göstərir ki, məhz anlamaq və understand feillərində obyekt aktiv və passiv, konkret və mücərrəd ola bilər.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində anlama feillərinin semantik quruluşunda həm DS “qısalığı”, həm də DS “müddətlik” ifadələrinə malik ola bilər. Kontekst dəqiqləşmə sayəsində adı çəkilən İS-in DS “qısalığı”nda reallaşdığı bir misal verək: She seemed suddenly to realize his unhappiness “O, birdən öz bədbəxtliyini anladı”.

Bununla belə, bəzi kontekstlərdə anlama prosesinin tədriciliyi və müddəti aydın şəkildə ifadə olunur: They began to understand “Onlar başa düşməyə başladılar”. Başqa sözlə, deyə bilərik ki, ingilis dilində anlama feilləri ilkin olaraq “zamanda müddətlili”yə görə fərqlənir, bu semin həyata keçirilməsi, əsasən, kontekstli təyinedicilərdən asılıdır. Beləliklə, anlama feillərinin semantik strukturunun yenidən qurulması anlama prosesinin subyekt, obyekt kimi məcburi komponentlərinin Azərbaycan və ingilis dillərində təmsil olunmasının bəzi xüsusiyyətlərini və bu prosesin həyata keçirilmə üsulunu aşkar etməyə imkan verdi.

İdrak prosesini insanın şüurlu fəaliyyəti kimi nəzərə alaraq hesab edirik ki, bu leksik-semantik qrupun bütün feilləri nəticəlidir, çünki dərk etmə prosesinin özü təkcə düşünməyi, təkcə bilik və ya məlumatı əldə etməyi deyil, həm də onun dərk edilməsini, mənimsənilməsini, işlənməsini əhatə edir. “Nəticəlik” LSQ təfəkkür feilləri ilə müqayisədə çox məhsuldar, bu da həmişə nəticəli prosesi ifadə etmir, məsələn, düşünmək, anlamaq.

Anlama feillərinin bir çoxu, əsasən, subyektin idarə etdiyi və onun iradəsindən asılı olan hərəkət və prosesi ifadə edir və bu zaman ingilis dilində “can” “might” modal feilləri ilə işlənir.

III fəslin III paragrafı **“Azərbaycan dilində anlama feillərinin semantik xüsusiyyətləri”** adlanır. Azərbaycan dilinin feil sistemi digər nitq hissələrindən orijinallığı və milliliyi ilə seçilir. Belə ki, insan təfəkkürünün nitqdə inikasında xüsusi önəm kəsb edən bu leksik vahidlər fikrin ifadəsi zamanı nitqi davranışın həyata keçirildiyi şəraitdən asılı olaraq tam fərqli çalarlarda işlənmə potensialına malikdir. Anlama prosesi bir neçə ardıcıl alqoritmdən ibarət olduğundan bu proses biristiqamətli olduğu kimi, ikistiqamətli də baş verə bilər. Yəni dinləyən, məlumatı qəbul edən onun təfəkküründə təhlil edib anladığı kimi, yeni bir biçimdə qarşı tərəfin anlamasına da şərait yarada bilər ki, bu zaman əldə edilən nəticə anlama prosesinin bir dövrəsinin başa çatmasının göstəricisinə çevrilir.

“Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti”ndə “anlamaq” feilinin sinonimləri kimi bu feillər qeyd edilir: *“qanmaq, başa düşmək, baş açmaq, baş çıxarmaq, düşünmək, baş tapmaq, dərk etmək, düşünmək, qavramaq”*.²⁵ “Anlatmaq” feilinin sinonimləri kimi isə *“aydınlaşdırmaq, başa salmaq, izah etmək, qandırmaq”* kimi feillər qeyd edilir.²⁶ Bu feillər arasında diqqətimizi çəkən “izah etmək” feili nitq feilləri ilə təfəkkür feilləri arasındakı keçid mövqedə bərqərar olub desək, yanılmırıq, çünki kontekstdən asılı olaraq, qeyd edilən feil bəzi məqamlarda “bəyan etmək” mənasında nitq feili kimi çıxış edir. Nitqi situasiyaların əksəriyyətində isə təqdim olunan məlumatın daha asan qavranılması üçün detallı şəkildə təqdimatına işarə edərək anlama feili kimi funksionallaşır.

Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu feilin mənələrindən biri kimi *“anlatmaq, şərh etmək, açmaq, bəyan etmək”*²⁷ qeyd edilir. Bu feilin anlama semantikasına misallar

²⁵ Seyidbəyli, N. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti / N.Seyidbəyli. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – s.24-25

²⁶ Yenə orada, s.25

²⁷ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. – II c. –2006. – s.617

üzərindən nəzər yetirək: “*Mən ayı öldürməmişəm, ay ana, Şir mənə kimin-ləsə dəyişik salıb. Gedib izah edərəm*”.²⁸

Hər iki nümunədə “izah etmək” feili “anlatmaq, başa salmaq” mənasında işlədilmişdir.

Anlama feilləri sırasına “idrak etmək” feilinin də əlavə edilməsi daha yaxşı olardı. Müasir Azərbaycan dilində geniş işləkliyə malik olmayan “idrak etmək” feilinə “anlamaq, dərk etmək” mənasında daha çox ədəbi klassiklərin əsərlərində təsadüf etmək mümkündür: “*Hər xəyalın idrak edən; Könül güzgüsün pak edən (Əmani); Mən idrak etmədim dünyaya gəlməkdən nədir hikmət...*” (M.Hadi).

Anlama feillərin leksik əhatəsi məsələsinə toxunduqda, qeyd etmək istərdik ki, bu feillər ikivalentlidir, yəni onların semantik strukturu “anlamaq” feilini əhatə edən anlamanın subyekt və obyektinin olmasını tələb edir. Anlama feillərinin semantikasının əsas əlamətləri kimi bunları qeyd edə bilərik: 1. Subyektin növü: burada anlama prosesini həyata keçirən subyekt insan (*Mən də daha Cırdanla zarafat etməyin necə təhlükəli bir iş olduğunu anladım*),²⁹ digər canlı növü (*At da sahibinin fikrini başa düşmüş kimi tələsir, az qala qanadlanıb uçurdu*)³⁰, mücərrəd anlayış (*Hisslər sözləri dərk eləmir*)³¹, bədən üzvləri (*Qəlbim mənə başa düşmədiyi halda*)³², təbiət hadisələri (*Planetimiz də bizi anlamağa başlayar*)³³, texniki vasitələr (“*Axtarış sistemləri onlara verilən bütün sualları anlayaraq kontentə uyğun nəticəni təqdim edir*”)³⁴ və s. ola bilər; 2. Anlamanın yönəldiyi obyektin növü: obyekt qismində hiss və duyğular (*İndi Fındıqburunun məqsədini başa düşüb dedi*)³⁵, hadisə və varlıqlar

²⁸ Kərim, Ə. Seçilmiş əsərləri: [II cild]. (Nəsr əsərləri) / Ə.Kərim. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – s.19

²⁹ Yənə orada, – s.23

³⁰ Şıxlı, İ. Seçilmiş əsərləri: [iki cildə] / Şıxlı İ. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2005. – s.23

³¹ Anar. Seçilmiş əsərləri / Anar. – Bakı: Lider, – 2004. – s.67

³² Xəlil, Z. Seçilmiş əsərləri: Uşaqlar üçün nəğil-povestlər / Z.Xəlil. – III c. – s.129

³³ Yənə orada, s.89

³⁴ Paşayeva, N. İdrakın ilhamı mənəvi impulslardan güc alır // Elm. – 2019, 19 aprel. – s.3.

³⁵ Xəlil, Z. Seçilmiş əsərləri: Uşaqlar üçün nəğil-povestlər / Z.Xəlil. – III c. – s.92

(*Deməli, sözün təhlili və anlamını başa düşmək daha əhəmiyyətlidir*)³⁶, insan və digər canlılar (*Mən sənə anlayıram*).³⁷

*“Mən də daha Cırtdanla zərəfat etməyin necə təhlükəli bir iş olduğunu anladım”*³⁸ nümunəsində belə görünür ki, “anlamaq” feilinin subyekt qismində konkret bir şəxs çıxış edir və bu feil onun digər insanların davranışı, dəyərləri haqqında bilgilə olmasına işarə edir ki, bu da bu feilinin epistemik-praqmatik məzmunun göstəricisi kimi çıxış edir.

Bu nümunələrə nəzər saldıqda, “anlamaq” feilinin məzmununda epistemik-praqmatik göstəricilərin başqa bir yöndə özünü biruzə verdiyinin şahidi oluruq. Belə ki, burada insan davranışının dəyərləndirilməsi də nəzərdə tutulur: özünü harada və necə aparmaq lazımdır, müəyyən davranış qaydalarına riayət edilməlidir və ya hiss və emosiyaları fərqli situasiyalara görə cilovlamaq və ya idarə etmək bacarığının olmasına işarə edilir. Bu definisiyadan belə görünür ki, burada həmsöhbətin istifadə etdiyi söz və işarələrin mənasını anlamaq məzmunu ifadə edilib ki, bu da siqnifikativ anlamadır.

Təhlil zamanı anlama feillərinin subyekt-obyekt, eləcə də kəmiyyət-keyfiyyət xüsusiyyətləri aşkar edilmişdir. Azərbaycan və ingilis dillərinin feillərinin subyekt-obyekt parametrləri ardıcıl və eyni tipdə təqdim olunursa (hərəkətin subyekt və obyektə ya aktiv, konkret və canlı, ya da passiv, mücərrəd və cansızdır), onda dərketmənin kəmiyyət-keyfiyyət xüsusiyyətləri (fəaliyyətin metodu və xarakteri, intensivliyi və zamanın uzunluğu kimi) istəyə bağlıdır və bəzi hallarda tədqiq olunan feillərin kontekstdə istifadəsi ilə əlaqələndirilir. Bundan əlavə, bu əlamətlər bizim tərəfimizdən müəyyən dərəcədə şərtliliklə seçilir ki, bu da anlama feillərinin xüsusiyyətləri ilə izah olunur – onların ifadə etdiyi proses demək olar ki, heç bir xarici təzahürə malik deyil, yalnız insan şüurunda davam edir.

³⁶ Seyidbəyli, N. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti / N.Seyidbəyli. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – s.42

³⁷ Kərim, Ə. Seçilmiş əsərləri: [II cild]. (Nəsr əsərləri) / Ə.Kərim. – Bakı: Elm və təhsil, –2012. – s.129

³⁸ Yəni orada, s.262

Azərbaycan dilində təfəkkür feillərinin xüsusi yarımqrupu kimi formalaşan anlama feillərinin böyük əksəriyyəti təsirli feillərdir. Bu feillərin ifadə etdiyi iş, hərəkət və ya prosesin obyektinin olması və ya onun kontekstdən anlaşılan olması mütləq hal kimi dəyərləndirilməlidir.

*Üçüncü fəsildən əldə olunan müddəalar müəllifin qeyd olunan nəşrlərində öz əksini tapıb.*³⁹

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında anlama feillərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı aparılmış tədqiqat zamanı aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

1. İngilis və Azərbaycan dillərində anlama feilləri vahid idrak yönümlü vahidləri birləşdirən müstəqil leksik-semantik sahə təşkil edir. Bu feillər kommunikativ fəaliyyətdə mühüm rol oynayan məlumatın dərk edilməsi, təfsiri və qavranılması proseslərini ifadə edir.

2. Təhlil nəticəsində aşkar olundu ki, ingilis dilində anlama feilləri daha geniş sinonim dəyişkənliyə malikdir, Azərbaycan dilində isə mənalara ifadəsində daha çox sintaktik yığcamlıq var. Bu, dillərin qrammatik quruluşundakı fərqliliklərlə bağlıdır.

3. İngilis və Azərbaycan dilləri arasında oxşarlıqlar universal semantik komponentlərin (məsələn, anlama, ağahlıq, şərh) mövcudluğunda, fərqlər isə anlamanın dərinliyi və nüanslarının ifadə üsulları ilə əlaqədardır. İngilis dilində analitik konstruksiyalar, Azərbaycan dilində isə affiksləşmə və leksik-qrammatik transformasiyalar üstünlük təşkil edir.

³⁹ Əfəndiyeva, A.Ü. Ünsiyyət nəzəriyyəsində meta-kommunikasiya termininin şərhli // – Naxçıvan: Naxçıvan Universiteti, Elmi əsərlər (iqtisadiyyat, filologiya, tarix, coğrafiya, pedaqogika və psixologiya, riyaziyyat) – 2021. №22, – s.95-100.; Azərbaycan dilində anlama feillərinin semantik xüsusiyyətləri // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 102-ci ildönümünə həsr olunmuş “Gənc dilçi doktorant və dissertantların sələflər və xələflər” Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, – 2025, – s.14-16.; Frazеoloji birləşmələrin tərkibində anlama feillərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri // “Elmi inkişaf: uğurlar və çağırışlar” Gənc tədqiqatçıların II Respublika elmi konfransının materialları, – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universiteti, – 03-04 aprel, – 2025, – I c., – s.495-499.

4. Mədəni və linqvistik fərqlər anlama feillərinin semantik və funksional xüsusiyyətlərinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Məsələn, ingilis dilində əsas diqqət anlama və şərh prosesinə, Azərbaycan dilində isə anlamanın nəticəsi və kontekstinə verilir.

5. Anlama feillərinin sistemli təhlili üçün semantik sahə metodu təsirli olmuşdur. O, təkcə sahə daxilində struktur və semantik əlaqələri deyil, həm də onun digər leksik qruplarla qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən etməyə imkan verir, bu da müqayisəli dilçilik sahəsində gələcək tədqiqatların perspektivlərini genişləndirir.

6. Azərbaycan və ingilis dillərində anlama feilləri təfəkkür feilləri arasında ən geniş leksik-semantik qrupu təşkil edir və periferiya sahəsinin genişliyinə görə digər feil qruplarından seçilir.

7. Azərbaycan və ingilis dillərində anlama feillərinin aşağıdakı semantik əlamətləri mövcuddur: anlamaya sərf edilən zaman, anlama zamanı müəyyən idraki potensialın sərgilənməsi, anlamanın səthi və ya dərin səciyyəli olması, anlamanın sadəcə yeni məlumat səciyyəli olması.

8. Azərbaycan və ingilis dillərində anlama feilləri iki semantik qrupda cəmlənə bilər: anlamanın sürəti və anlamanın keyfiyyəti.

9. Müqayisə nəticəsində qeyd edə bilərik ki, hər iki dildə aşağıdakı oxşar cəhətlər mövcuddur:

- Ümumi semantik sahə. Hər iki dildə anlama feilləri məlumatın dərk edilməsi, təfsiri və qavranılması proseslərini ifadə edir. Məsələn, *understand* və *başə düşmək* (eyni dərəcədə ümumi anlama anlayışını ifadə edir).

- Qeyri-müəyyənlik. Hər iki dildə anlama feilləri çox vaxt kontekst vasitəsilə açılan çoxsaylı mənalara malikdir. Məsələn, *realize* həm “anlamaq”, həm də “başə düşmək”, *anlamaq* isə “anlamaq” və ya “başə düşmək” mənasını verə bilər.

- Sinonim sıraların olması. Hər iki dildə dərəcə, dərinlik və ya başə düşmə üsulu ilə fərqlənən feillərin sinonimik silsiləsi var. Məsələn, ingilis dilində: *understand*, *comprehend*, *realize*, *grasp*, Azərbaycan dilində: *anlamaq*, *başə düşmək*, *dərk etmək*.

Fərqlərə gəlincə:

- Dilin tipoloji xüsusiyyətləri. İngilis dili analitik dil olduğundan, feillərin mənası çox vaxt əlavə sözlər və ya konstruksiya vasitəsilə

ifadə olunur. Azərbaycan dili aqqlütinativ olduğundan, mənalar affiksleşmə və ya kök dəyişikliyi yolu ilə ötürülür.

- Leksik zənginlik. İngilis dili anlamının müxtəlif aspektlərini (understand, comprehend, perceive) təsvir etmək üçün daha geniş feillər təklif edir, Azərbaycan dilində isə leksik elementlər daha azdır, lakin onlar affikslərə görə daha çevikdir.

- Kontekstlər vasitəsilə mənaların formalaşması. Azərbaycan dilində feillər çox vaxt mənanı aydınlaşdırmaq üçün sabit birləşmələrdə işləndiyindən kontekst böyük rol oynayır (başə düşmək məsələsi – “anlaşılan məsələ”). İngilis dilində məna çox vaxt birbaşə feilin özündə yerləşdirilir.

- Sinonim birləşmələrin dərinliyi. İngilis dilində sinonim sıralar daha çox fərqlənir və aydın funksional fərqlərə malikdir (realize – qəfil ağahlıq, grasp – dərin anlama). Azərbaycan dilində bu cür fərqlər az ifadə edilir və çox vaxt kontekstdən asılıdır.

10. İngilis dili ilə müqayisədə Azərbaycan dilində anlama feilləri daha çoxdur və bu dilimizin zəngin leksikaya malik olmasını faktını bir daha sübut edir. Azərbaycan dilində bir çox məqamlarda iş, nitq və digər semantik sahələrin nüvələrinə daxil olan feillər leksik-semantik variantları ilə anlama semantik blokuna da daxil ola bilir və nitq prosesində bu cür feillər xüsusi dinamikliyə malikdir.

11. Əsas anlama feillərinin birbaşə nominativ markerlər qismində funksiyalarının araşdırılması onu göstərir ki, bu feillər presuppozitiv və implikativ funksiyalıdır. Onların perseptiv funksiya yerinə yetirməsinə isə nadir hallarda rast gəlmək olar. Digər tərəfdən dialoq mətnlərində anlama feillərinin məlumat və faktları təsdiq etməsi hallarında da tez-tez rast gəlmək mümkündür.

12. Azərbaycan və ingilis dillərində anlama feillərinin müqayisəsi zamanı belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hər iki dildə bu feillərin əsas praktiki mənaları üst-üstə düşür (implikativ məna daşıyıcıları olduqda belə).

Dissertasiya işinin məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Anlama linqvistik hadisə kimi // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2020. №12, – s.111-117.
2. Anlama feillərinin tədqiqinə müxtəlif baxışlar // – Gəncə: Gəncə Dövlət Universiteti, Elmi Xəbərlər, Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, – 2020. № 2, – s.271-275.
3. Anlamanın dilçiliyin müxtəlif sahələrində dərkli // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Elmi əsərlər, Dil və ədəbiyyat seriyası, – 2021. №1, – s.76-80.
4. Ünsiyyət nəzəriyyəsində meta-kommunikasiya termininin şərhli // – Naxçıvan: Naxçıvan Universiteti, Elmi əsərlər (iqtisadiyyat, filologiya, tarix, coğrafiya, pedaqogika və psixologiya, riyaziyyat) – 2021. №22, – s.95-100.
5. Semantik sahənin mahiyyəti məsələsi // – Gəncə: Gəncə Dövlət Universiteti, Elmi Xəbərlər, Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası seriyası, – 2021. №2, – s.243-247.
6. Anlama Linqvo-Fəlsəfi fenomen kimi // Elmi iş, beynəlxalq elmi jurnal, V Respublika elmi qaynaqlar konfransının materialları, – Bakı: – 2 noyabr, – 2021, – s.44-50.
7. İngilis dilində anlama feillərinin məna xüsusiyyətləri // The XXI International Scientific Symposium. “Science and the culture in the Modern World” dedicated to the Day of Solidarity of World Azerbaijanis, – Stocholm: Sweden, – 26 December, – 2021, – s.133-135.
8. Methods of the study of verbs of understanding in Linguistics (Based on English Language Material) // – Slovak Republic: Traektoria Nauki, International Scientific Journal, – 2022. Vol 8, № 6, – p.4006-4010.
9. Principles of formation of lexical-semantic groups // – Украина: ВЧЕН ЗАПИСКИ, Таврийського національного Университету имени В.И.Вернадського, Серия Филология, Журналистика, – 2022, Том 33(72), № 4, – p.228-231.

10. Humanitar elmlərdə anlama // Elmi iş, beynəlxalq elmi jurnal, VIII Beynəlxalq elmi araşdırmalar konfransının materialları, – Bakı: – 26 aprel, – 2022, – s.51-53.
11. Azərbaycan dilində anlama feillərinin semantik xüsusiyyətləri // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 102-ci ildönümünə həsr olunmuş “Gənc dilçi doktorant və dissertantların sələflər və xələflər” Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, – 2025, – s.14-16.
12. Semantic features of verbs of understanding in the Azerbaijan language // “The individual and education in the context of contemporary socio-cultural challenges: value-worldview dimensions and scientific-methodological aspects” proceedings of the 2nd All-Ukrainian Scientific and Practical Conference with International Participation, – Dnipro: – 28 February, – 2025, – p.82-84.
13. Azərbaycan dilində anlama feillərinin sinonimik sahəsi // Gənc tədqiqatçıların VIII Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: Azərbaycan Universiteti, – 14 mart, – 2025, – s.82-84.
14. Frazoloji birləşmələrin tərkibində anlama feillərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri // “Elmi inkişaf: uğurlar və çağırışlar” Gənc tədqiqatçıların II Respublika elmi konfransının materialları, – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universiteti, – 03-04 aprel, – 2025, – I c., – s.495-499.

Bəy

Dissertasiyanın müdafiəsi 23 oktyabr 2026-cı il tarixində saat 16:00 Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.13 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1014, S.Rüstəm 33. Bakı Slavyan Universiteti.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Bakı Slavyan Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 27 iyul 2026-cı il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 29.06.2026

Kağızın formatı: A5

Həcm: 44463 işarə

Tiraj: 100 nüsxə